

Günel Cəlilova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ ENİB-QALXAN TONUN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: enib-qalxan nüvə tonu, şkalayar münasibətlər, praqmatik funksiya, praqmatik töhfə, tərəddüd

Key words: falling-rising tone, scalar relationship, pragmatic function, pragmatic contribution, uncertainty

Ключевые слова: нисходяще-восходящий тон, скалярные отношения, прагматическая функция, прагматический вклад, неопределенность

Təcrübələr nəticəsində toplanmış məlumatların təhlili göstərir ki, enib-qalxan nüvə tonu sözləmin şərhinə kontekstdən asılı olmayan, müstəqil töhfə verir: danışanın fikrində əmin olmadığını, tərəddüdü olduğunu ifadə edir. Qreqori Uard və Culia Hişberqə [10, s.747] görə enib-qalxan tonun düzgün istifadəsi üçün iki əsas şərtin olması gərəkdir: (a) sözləmdə istinad olunan məsələ işləndiyi kontekstdə müəyyən skalyar münasibətlərlə bağlı olmalıdır; (b) danışanın şkalaya yaxud skalyar dəyərə olan tərəddüdü məntiqli olmalıdır. Belə bir tərəddüdün ifadəsi sözləmin şərhinə praqmatik töhfə verir. Bu yolla kinayə, nəzakətlik də ifadə oluna bilər.

Enib-qalxan ton ədəbiyyatda müxtəlif adlar altında tədqiq olunmuşdur: K.Payk “2-4-3 kontur” (1945), D.Bolinger “Aksent A” (1958), R.Kinqdon “3-cü və 4-cü ton” (1958), M.Şubiger (1958) və R.Qunter (1972) “enən-qalxan kontur”, M.Hallidey “4-cü ton” (1967), R.Cakendof “B Aksent” (1972), O’Konor və Arnold (1961), R.Ləd (1980) və A.Katler (1977) “enib-qalxan ton”, C.Binq “A-qalxan kontur” (1979).

Enib-qalxan nüvə tonundan bəhs edən müəlliflər arasında əsasən iki məsələdə fikir-ayrılığı vardır: (a) tonun fonetik xüsusiyyətləri hansılardır və onu digər konturlardan nə fərqləndirir; (b) onun mənası necə xarakterizə olunmalıdır.

Əksər dilçilər enib-qalxan tonu kəskin enmə və terminal qalxma ilə xarakterizə olunan nüvə tonu kimi qəbul edirlər.

Enib-qalxan tonun sözləmin mənasına verdiyi töhfəni ayrı-ayrı müəlliflər aşağıdakı kimi qiymətləndirmişdirlər. M.Hallideyə görə [7, s.27] bu töhfə “şərtə bağlı hökm yaxud cavabdır (fikirlə bağlı “amma” vardır)”; R.Lədə görə [13, s.153] “qrup daxilində mərkəzdir”; C.Binqə görə [1, s.205-206] “şərt yaxud nəzərdə tutulan, amma deyilməyən ziddiyyətdir”; K.Qussenhovenə görə [6] “ortaq birlikdən dəyişkən olanın seçilməsidir”; M.Liberman və İ.Saqa görə [15, s.423-425] “ziddiyyətdir”.

R.Ləd enib-qalxan tonu enən tonla qarşılaşdıraraq iddia edir ki, enən ton yeni və gözlənilməz olanı göstərdiyi halda, enib-qalxan ton elementi kontekstdə nəzərdə tutulmuş qrupa bağlayır. Enən ton “kəskin” olduğu halda, enib-qalxan ton

“nəzakətli yumşaltmadır”. Enən ton “həvəsli razılıq” ifadə etdiyi halda, enib-qalxan ton narazılıq, yaxud düzəliş bildirir.

A: Do you want a glass of water? [Ləd, nümunə 19]

B: I'll have \beer/.

Enib-qalxan ton ilə tələffüz edilən bu cavabı R.Ləd belə şərh edir: “Sən mənə içməyə bir şey təklif etdin – su əvəzinə pivə olsa, necə olar?” Enən ton ilə isə cavab çox kobud səslənər, çünki burada imtina edib və əvəzinə başqa bir içki istəmək üçün yumşaldıcı yaxud nəzakətli bir söz yaxud fraza işlənməyib [13. s.155].

K.Qussenhovenə görə [6, s.81-83] enib-qalxan ton üçün toplu-üzv əlaqəsi əsas deyildir. O inanır ki, ümumiyyətlə, intonasiyanın mənası danışanın kommunikativ niyyətlərinin funksiyasıdır. Enib-qalxan tona gəlicə isə, onun kommunikativ niyyəti seçməkdir, yəni danışanın “müştərək bilikdən dəyişəni” seçməsi. Müştərək bilik dedikdə, K.Qussenhoven “danışanların əldə etdikləri anlaşma” nəzərdə tutur.

Qreçori Uard və Culia Hişberqə görə enib-qalxan tonla danışan kontekst daxilində müəyyən söyləmə qarşı tərəddüdünü ifadə edir. Danışan söyləmin diskursa uyğun olub-olmadığı barədə şübhəlidir. Bu fikir, adətən, R.Lədin dediyi kimi, toplu-üzv münasibətləri çərçivəsində olur. Məsələn;

A: You have a VW, don't you? [Lədin 18-ci nümunəsi]

B: I've got an \O/pel.

R.Ləd bu cavabı belə izah edir: “Sən xarici maşınlar (alman maşını, balaca maşın) barədə soruşdun – Opel uyğundurmu?” [13, s.154].

Qreçori Uard və Culia Hişberq iddia edirlər ki, danışan enib-qalxan ton ilə toplu-üzv münasibətlərindən daha geniş miqyaslı münasibətlər ifadə edə bilər. Bu miqyası müəyyən etmək üçün onlar şkala məfhumundan istifadə edirlər. [9]

Skalyar dəyər varlığa, əlamətə, hadisəyə, fəaliyyətə, zamana və məkana, yaxud belə elementlərin toplusuna aid ola bilər. Şkalalar, həmçinin, digər iyerarxiik və ya xətti ardıcılıqlarla, məsələn, məkan və ya zaman ardıcılıqları, prosesin mərhələləri, və sinif/alt sinif, varlıq/əlamət, yaxud hissə/bütöv əlaqələri ilə müəyyən oluna bilər.

A: Did you read the first chapter? [10, 25-ci nümunə]

B: I read the first \half/ of it.

Göründüyü kimi, bu nümunə hiss/bütöv münasibətlərini ifadə edir, hissə fəslin bir hissəsidir.

A: Have you, me, and Ellen ever had dinner together? [10, 33-cü nümunə]

B: We've had \lunch/.

Burada daha yüksək dəyər olan “yeməklər” birinci “şam yeməyi”, sonra isə “nahar” kimi əks olunmuşdur.

Enib-qalxan ton üçün danışanın şkalanı necə qavraması mühüm şərt olduğuna görə onun əsas funksiyası danışanın münasibətini, xüsusilə də, qavranılmış şkaladan danışanın istifadəsində tərəddüdünü ifadə etməkdir.

Qreçori Uard və Culia Hişberq tərəddüdü üç növə ayırırlar: [10, s. 765]

1) söyləmədəki fikri hər hansısa bir şkalaya aid etməyin mümkünlüyü barədə tərəddüd

2) müvafiq şkalanı seçmək barədə tərəddüd

3) şkaladan dəyər seçimi barədə tərəddüd

Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, enib-qalxan tondan istifadə etmək üçün sözlün əsl mənasında “tərəddüdlü” olmağa ehtiyac yoxdur, bu tonu nəzakətli olmaq, kinayə ifadə etmək, yaxud ehtiram nümayiş etdirmək məqsədilə ilə də işlətmək olar. Amma həmişə enib-qalxan ton şkala yaxud skalyar dəyərə bağlı olur.

Enib-qalxan ton o zaman 1-ci növ tərəddüd bildirir ki, danışan müəyyən kontekstdə, ümumiyyətlə, hər hansı bir şkalanın işlənməsinin müvafiqliyinə şübhə edir.

A: So you speak Sephardic? [10, 52-ci nümunə]

B: Huh?

A: Do you speak Ladino?

B: I speak \Spa/nish.

Burada B əmin deyildir ki, A yalnız B-nin Ladino dilini bilməsi ilə maraqlanır, yaxud digər iber dilləri biliyi də onu qane edə bilər. Deməli, enib-qalxan ton ilə B şkalasının bu kontekstdə uyğun olduğu barədə tərəddüd ifadə edir.

Enib-qalxan ton o zaman 2-ci növ tərəddüdü ifadə edir ki, danışan kontektlə əlaqəli ola biləcək şkalalar arasından münasib şkalanı seçdiyi barədə şübhəli olur. Aşağıdakı misalda B “həftənin günlərinin” yaxud “ayın tarixinin” daha mühim olmasından şübhə edir.

A: The party is Friday the seventeenth. [10, 55-ci nümunə]

B: \Fri/day isn't the seventeenth.

B: Friday isn't the seven\teenth/.

Buna bənzər olaraq, enib-qalxan ton danışanın dinləyicinin şkala seçimində onunla razılaşacağı barədə şübhəni də ifadə edir.

A: Is she taking any medication? [10, 56-cı nümunə]

B: \Vi/tamins.

B A-nın müalicə məqsədilə vitaminlər qəbul edib-etməməsindən əmin deyildir. Yəni B əmin deyil ki, A vitaminlərlə müalicə arasında olan bağlılığı sinif/yarımsinif əlaqəsini ifadə edən şkalanın dəyəri kimi qəbul edir.

2-ci növ tərəddüd linqvistik ikimənəlilik üzərində də qurula bilər.

A: Are you a doctor? [10, 58-ci nümunə]

B: I have a Ph.\D/.

Burada B tibbi həkim yaxud elmi dərəcə anlayışının daxil olduğu şkala seçiminin daha münasib olduğundan şübhə ifadə edir.

Enib-qalxan ton 3-cü növ tərəddüd də ifadə edə bilər. Bu o zaman baş verir ki, danışan şkala seçimindən deyil, söyləmədəki fikrin o şkaladakı mövqeyindən əmin olmadığını göstərmək istəyir.

B: I'm so excited. My girlfriend is coming to visit tonight. [10, 60-cı nümunə]

A: From far away?

B: From suburban Phila\del/phia.

Burada Qərbi Filadelfiyada yaşayan danışan məsafə şkalasında şəhərtrafi Filadelfiya yaşadıkları məkandan uzaq hesab olunub-olunmadığı barədə şübhə ifadə edir.

A: Have you ever been West of the Mississippi? [10, 62-ci nümunə]

B: I've been to Mis\sou/ri.

Burada B Missuri və Missisipinin aid olduğu coğrafi şkalada Missurinin Missisipidən qərbdə yerləşib-yerləşmədiyindən əmin olmadığını ifadə edir.

Ümumi sual cümlələri qısa "bəli/xeyr" cavabı verərkən danışan maksimal məlumatlılığı olmayan minimal cavabla birbaşa cavabı verə bilmədiyini yaxud vermək istəmədiyini ifadə edir.

Araşdırmalar enib-qalxan tonun diskurs funksiyasını da müxtəlif dəyərləndirmişdirlər; ikimənalı söyləmlərin mənasını aydınlaşdırmaq, cümlənin hərfi mənasını inkar etmək, inkar cümlələrdə uyğun sinfin inkar olunmamış üzvlərini təsdiq etmək və s.

Qreqori Uard və Culia Hişberq enib-qalxan tonun diskurs funksiyasını yalnız danışanın tərəddüdünü, şübhəsini çatdırmaqda görürlər, lakin qeyd edirlər ki, bu tərəddüd digər funksiyalar da doğura bilər [10, s.772].

Bəzən danışan şkala yaxud şkalanın hər hansısa bir dəyərindən əslində şübhə etmədən də enib-qalxan ton ilə müəyyən sosial yaxud ritorik effekt əldə etmək üçün tərəddüd ifadə edə bilər. R.Lədin yuxarıda verilmiş "nəzakətli yumşaldıcı effektli" cümləsi buna misal ola bilər.

Enib-qalxan ton zarafat yaxud kinayə effekti yaratmaq üçün də istifadə oluna bilər. Məsələn,

A: Did any linguists come to the colloquium yesterday? [10, 84-cü nümunə]

B: Well, \X/ did.

Burada B enib-qalxan ton istifadə etməklə X-in dilçilər sinfinə aid olmasına kinayə ilə yanaşır.

Qreqori Uard və Culia Hişberqə görə enib-qalxan ton kontekstdən asılı olmayan mənə ifadə etdiyinə görə onun istifadəsi müstəqildir, yəni istənilən enən tonu enib-qalxan tonla əvəz etmək mümkündür və bu zaman söyləmin ifadə etdiyi mənə dəyişərək tərəddüd bildirəcəkdir. Aşağıdakı dialoqa nəzər yetirək:

A: Do you have jello? [10, 88-ci nümunə]

a. B: We have \pie/.

b. B: # We have \pie/, which we know you won't eat.

c. B: We have \pie, which we know you won't eat.

B a cavabında 1-ci növ tərəddüd ifadə edir, yəni A-nın jelatinli deserdən başqa desертlərlə də maraqlandığından şübhə edir. Lakin b uyğun cavab deyildir, çünki əsas cavaba əlavə olunmuş cümlə tərəddüdü yox edir, budaq cümlədəki fikrin doğru olduğu halda c cavabı münasibdir.

Ədəbiyyat

1. Bing Janet. Aspects of English prosody. Amherst: University of Massachusetts dissertation. 1979. [Duplicated by the Indiana University Linguistics Club, 1980]
2. Bolinger Dwight. A theory of pitch accent in English. Word 14. 1958, p.109-149.
3. Bolinger Dwight. Intonation and its parts. Lg. 58. 1982, p.505-33.
4. Cutler Anne. The context-dependence of 'intonational meanings'. CLS 13. 1977, p.104-15.

5. Gunter Richard. Intonation and relevance. Intonation: selected readings, ed. by Dwight Bolinger. Harmondsworth: Penguin, 1972, p.194-215.
6. Gussenhoven Carlos. A semantic analysis of the nuclear tones of English. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1983.
7. Halliday Michael A. K. Intonation and grammar in British English. The Hague: Mouton, 1967.
8. Hirschberg Julia. Scalar implicature and indirect responses to yes-no questions. Technical Report MS-CIS-84-9, University of Pennsylvania, 1984.
9. Hirschberg Julia. and Gregory Ward. A semantico-pragmatic analysis of fall-rise intonation. CLS 20. 1984, p.173-80.
10. Hirschberg Julia. and Gregory Ward. Implicating Uncertainty: The Pragmatics of Fall-Rise Intonation. Language, Vol. 61, No. 4/ 1985, p. 747-776.
11. Jackendoff Ray. Semantic interpretation in generative grammar. Cambridge, MA: MIT Press, 1972.
12. Kingdon Roger. The groundwork of English intonation. London: Longmans, 1958.
13. Ladd D. Robert. The structure of intonational meaning. Bloomington: Indiana University Press, 1980.
14. Liberman Mark and Alan Prince. On stress and linguistic rhythm. LI 8. 1977, p.249-336.
15. Liberman Mark and Ivan Sag. Prosodic form and discourse function. CLS 10. 1974, p.416-427.
16. O'Connor J. D. and G. F. Arnold. Intonation of colloquial English. London: Longmans, 1961.
17. Pike Kenneth. The intonation of American English. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1945.
18. Schubiger Maria. English intonation: Its form and function. Tübingen: Niemeyer, 1958.

Summary **Pragmatic Peculiarities of Fall-Rise in English**

The article deals with the different viewpoints about the use and functions of fall-rise intonation contour and forms an opinion that makes a context-independent contribution to utterance interpretation: the conveyance of speaker uncertainty. Author introduces the notion of “scale” and “scalar relationship” in order to clarify uncertainty. The types of uncertainty have also been presented in the paper.

Резюме **О прагматических особенностях нисходяще-восходящего тона** **в английском языке**

В статье рассматриваются различные точки зрения в использовании и функциях нисходяще-восходящего интонационного контура, что и вносит самостоятельный от контекста вклад в интерпретацию высказываний, передача неуверенности говорящего. Для прояснения «скалярное отношение». В статье также говорится о типах неопределенности.

Rəyçi: fil.ü.f.d. A.Məmmədova